

DEN STUNDESLØSE SOM FORSYNSALLEGORI:

Holberg i lys av Giorgio Agambens maktanalyse

Av Jørgen Magnus Sejersted

Den Stundesløse as an Allegory of Providence: *The article discusses Ludvig Holberg's comedy Den Stundesløse as a providential allegory. With reference to Giorgio Agamben's discussion of the theological concept of "oikonomia" in The Kingdom and the Glory (2011), the article argues that Holberg's depiction of the busy master of the crumbling household, "Vielgeschrei", mirrors some of the theological structures addressing the inevitable break between God's omnipotence and the incompleteness of the world, or between abstract theory and practice. Read in this way, the play is yet another example of Holberg's interest in the relationship between rationality and religion, and shows his lifelong struggle with the basic problems of providence.*

Holbergs stykke *Den Stundesløse* er først og fremst en karakterkomedie som tar opp ett av forfatterens yndlingsmotiv: "Det rastløse gemyt, det uproduktive hastværk"¹ og legger dette ut i et for Holberg typisk persongalleri og en intrige inspirert av Molières *Den innbilt syke*. Når dette er slått fast, kan fortolkeren bevege seg ut i det mer spekulative. Her vil jeg forsøke en noe mer abstrakt vinkling som også gjennomsyrrer forfatterskapet, nemlig ideen om *Guds forsyn*, slik dette er forutsetning for utøvelse av himmelsk og jordisk makt.

Rammen for lesningen er Giorgio Agambens historiske gjennomgang av forsynstanken og økonomibegrepet i *The Kingdom and the Glory* (2011). Et sentralt punkt her er kontinuumet mellom Gud, konge og husherre, som alle utøver samme form for makt. Denne felles maktstruktur knytter Agamben til begrepet "økonomi", som spenner over teologi ("Guds økonomi"), stat og

¹ Skovgaard-Petersen 2015.

husholdning.² Denne økonomistruktur bærer i seg et brudd mellom (den guddommelige) allmakt og den praktiske inngripen i verden, som alltid fremstår som begrenset. “God reigns, but he does not govern” (Agamben 73, 77). Dette bruddet er i følge Agamben et sår som teologien vil lege med distinksjoner som den mellom det generelle forsyn (orden) og det spesielle forsyn (mirakler), eller med mellomliggende instanser som de himmelske herskarene, eller ved å innføre en manipulerende demiurg mellom Gud og verden. I bunn og grunn handler Agambens analyse om hvordan vår maktforståelse, gjennom økonomibegrepet, både historisk og den dag i dag hviler på så vel teologiske som rasjonelle kategorier. En slik spenning mellom teologi og rasjonalitet kjennetegner også Holbergs forfatterskap, ikke minst når han på ulike måter kretser om teodise-problemet.

Min Herre og vår Herre

Den Stundesløse nærmer seg det prinsipielle bruddet mellom abstrakt makt og praktisk styring ved å antyde en himmelsk allegori bak Vielgeschreis sammenbrudd. Stykkets bokstavelige nivå forteller naturligvis om å styre en husholdning. Det starter med en eksposisjon der Pernille har ordet. Hun forklarer komediens utgangspunkt:

Der skrives nu saa mange Comoedier i Verden, og ingen skriver om en Stundesløs. Dersom nogen vilde tage sig saadan en for, kunde jeg give skønne Materialier dertil af min Herre. (I,1)

Det er nok å gå for langt å si at allerede denne replikken direkte knytter an mellom husherren, Vielgeschrei, og det som ikke er “min Herre”, men “vår Herre”, altså Gud. Men “Min Herre” er ikke en helt umarkert måte for en tjener å snakke om husholdningens mannlige leder. “Herre” er eksempel på at ærestitler som tidligere var forbeholdt eliten, på Holbergs tid tas opp av det nye borgerskap og blir alminneliggjort.³ Flere av Holbergs komedier, også denne, tar opp en begrepsforvirring mellom far, husfar, husbond og endelig “Herre”. Vielgeschrei tituleres senere så vel “Ihre Gnade”, som “Husbond”.

Spørsmålet er om vi her står overfor et eksempel på det Agamben kaller en “signatur” – en frase som peker fra ett område (husholdning) mot et annet (teologi) der det samme ord betegner noe nytt (Gud). Om man følger begrepet “Herre” gjennom første akt, dukker det opp tydeligere eksempler på det guddommeliges signatur i det hverdagslige. Pernille påpeker at Magdelone anklager skriverne overfor husets herre:

² Jeg går ikke her inn på Holbergs begrep om “oeconomie”, men i fortalen til *Jødiske Historie* finner man den teologiske bruken som er vesentlig for Agamben: “Guds forunderlige Oeconomie”.

³ Jf den omfattende gjennomgang av “Herre” i *Holbergordbog*.

Pernille.

[...] Det er slet ikke for hendes Ansigt eller Skabning, de foragte hende, men fordi hun forklager dem iblandt for Herren. (I,2)

Eller tydeligere, i neste replikk:

Pernille.

Herren har min Troe alt for mange Øjen i Hovedet, og seer alt for nøye til udi Huuset, at nogen skulde kunde bedrage ham. (I,2)

Tangerer ikke her Pernille den teologiske tanke at Gud ser alt, hvilket er selve grunnfiguren i forsynsdiskursen? I vårt Agamben-perspektiv er det like viktig at Pernille samtidig indirekte henleder vår oppmerksomhet på at Herren i praksis jo slett ikke ser alt. Det hun her sier for å berolige Magdelone til passiv tillit til forsynet, er jo det motsatte av hva hun jobber for i resten av stykket: Herren, altså Vielgeschrei (?), ser i virkeligheten ingenting, og det er Pernille selv som gjennom manipulasjon må opprette sammenheng og harmoni. Spørsmålet om hva Gud ser og bryr seg om, er en variant av den holbergske forsynsproblematikk.

Vi vender tilbake til stykket: Magdelone, den enkle sjel, har også forventninger til Vielgeschrei som kan minne om håpet på et Guds spesielle mirakel. Hun forventer Herrens hjelpende hånd i en sak som hun kan hende selv burde ha tatt ansvar for:

Magdel.

Det er, at han har lovet at skaffe mig en Mand. Men disse forbandede Forretninger, som kommer imellem, hindrer ham i hans Forsæt. (I,2)

Til slutt blir sammenblandingen av husherren og himmelherren åpenbar:

[...] Men Madame Kirsten Gifte-Kniif har tilbudet mig adskillige gange for en Discretion at skaffe mig en brav Mand, men jeg har altid biet paa Herrens Naade. (I,2)

Idiomet “at bie paa Herrens Naade” gjør endelig analogien mellom min Herre og vår HERre udiskutabel. Leseren ser at – i alle fall i Magdelones verden – er Vielgeschreis posisjon analog med det guddommelige; Herren og HERren glir over i hverandre. Denne forsynsidé henviser henne til en uproduktiv passivitet. Til slutt blir hun jo likevel nærmest mirakuløst gift takket være en annen kraft: Pernilles list.

Forsynsystemikken som Magdelone blander inn i sine hverdagsforretninger, blir eksplisitt i det bokholderen Peder Erichsen hevder:

Bogholderen.

Man maa sige, hvad man sige vil om Ægteskab, saa er der dog en synderlig Himlens Direction derudi. Jeg har tit seet et Fruentimmer udi Søvn af samme Skikkelse og Væsen som Jomfruen, saa jeg derudaf

kand merke, at det er noget, som for lang Tid er besluttet her oven fra.
(II,8)

Holberg er oppmerksom på at religiøst pregede talemåter kan prege hverdagsspråket og enkle menneskers forestillinger.⁴ Så langt kan replikkene til Magdelone og bokholdersønnen reflektere Holbergs kritiske holdning til “Talemaader” som kan bære i seg vrangforestillinger. Peders og Magdelones forvirrede religiøse talemåter speiler imidlertid andre forsynselementer i stykket, som detaljproblemet, englebyråkratiet og demiurgen.

Forsynet i detaljene?

Vielgeschrei klager stadig over de mange detaljer han må ta seg av. Dette er oppe i en monolog om fat som sandskures (II,1), men er særlig påfallende i hans spesifikke omsorg for en liten høne, som stykket stadig trekker frem.

Er det slik at ikke en fugl faller til jorden uten at Herren vil det, teller Herren virkelig hårstråene på våre hoder (Matt 10,29ff)? Agamben viser hvordan spørsmålet om forsynets detaljstyring drøftes teologisk innenfor husholdningsanalogien til Guds orden. Allerede stoikernes posisjon var at ingenting skjedde i verden som ikke hadde sin rot i forsynet, men som eksempel på en kritikk av dette nevner Agamben Aleksander av Aphrodisias (ca. år 200), som artikulerte forsynsmotivet i husholdningen og hos Gud:

Not even a man can provide for all that is in his house, to the point of taking care of mice, ants, and all the other things that are in it [...] He rather needs to take into consideration the most important things, while these kinds of actions and preoccupations should remain irrelevant for him. If thus this behavior is not worthy of a sensible man, it is all the more unworthy of God (Aleksander etter Agamben 2011, 116).

De små detaljer er også del av husholdningen, men ikke derfor under hans spesielle forsyn. Holberg er inne på liknende tanker om at Gud ikke bryr seg om detaljene i det enkelte liv i sine tekster om kvegsyken, og i epistel 83. Det mest slående stedet er kan hende den berømte skildringen av ostemiddenes (menneskene) distanse til melkepiken (Gud?) i den moralske fabel 81: “Midernes Art og Egenskab”.

Kan denne delen av forsynsdiskursen leses inn i Vielgeschreis klager? I så fall ser vi et parodisk bilde av en utilstrekkelig guddom. Vielgeschreis fortvilelse har, slik lest, et element av en forstyrret Guds frustrasjon over detaljene, og hans sporadiske forsøk på å gripe inn med spesifikk nåde, som når han avbryter seg selv for å redde den ene lille hønen, blir parodiske skildringer av den stressede Guds retningsløse mirakler. Det er altså et satirisk bilde på en forsynsmodell der en utilstrekkelig Guds særlige inngripen får

⁴ Om Holbergs forhold til forsyn og talemåter, se Sejersted 2014.

tilfeldige utslag. Selve frustrasjonen og forvirringen hos Vielgeschrei blir da uttrykk for det uløste dilemma som i følge Agamben ligger i kjernen av det splittede forsyn. I stykket ser alt ut til å bryte sammen i dette misforholdet mellom allmakt og avmakt.

Englebyråkratiet

Det er et særtrekk ved husholdningen i *Den Stundesløse* at man ikke bare møter tjenestefolk og familie, men også en forretningsvirksomhet med skrivere. Skriverstuen er riktig nok avskåret fra resten av huset, men ikke mere enn at det er kontakt. Vielgeschreis posisjon mellom tjenestefolket og skriverne preger stykket.

Skriverne gjør intet annet enn å skrive av og gjenta det Vielgeschrei selv sier. I det hele tatt virker deres arbeid meget ineffektivt. De har tilsynelatende ingen annen forretningsmessig funksjon enn å bidra til Vielgeschreis selvforståelse som en ekstremt opptatt handelsmann. Agamben påpeker det byråkratiske preget englene har innenfor Guds økonomi, og hvordan englene tydeliggjør bruddet mellom praksis og helligdom. Deres oppgave er i begge sfærer; delvis er de agenter for den guddommelige makt, men først og fremst er de del av Guds helligholdelse og maktens mystikk.

Det er altså svært fristende å hevde at når Vielgeschrei kommer feiende inn på scenen med de fire skriverne rundt seg, får vi et bilde av ikke bare en forretningsmann, og ikke bare den travle enevoldsmonark med sitt nye byråkrati som skal holde orden på alle avkroker i staten, men av vår Herre selv der han i forvirret avstand fra verdens praksis og de egentlige hendelser omgir seg med et englebyråkrati som synger hellighellig og slik opprettholder den transcendent guddoms helligholdelse av seg selv.

Vielgeschrei roper stadig: “Skriver I noget der henne?” (I,6), “Skriver I der henne Karle?” (I,5), “Nu skriver I Karle der henne?” (I,4) etc. Hvorfor dette “Der henne”? Hvor er skriverne – hvor befinner de seg hele tiden? Hvor er de i Vielgeschreis bevissthet? De er utenfor handlingen, de er nesten i det hinsidige. Samme hvor mange fortredeligheter han utsettes for, kan Vielgeschrei trøste seg med at de skriver hans ord “der henne”. Her er det en sjelefristelse å sitere sjette strofe fra den mest berømte salmen til Holbergs landsmann Petter Dass. Her beskrives englenes rolle:

Skulle HERren fattis Bram og Svenne?
See / ti tusind staar for ham og tienne /
Ja tusind gange ti tusind mange /
Hvis smukke Sange med Klang kand prange
Der henne.

“Der henne”? Hele argumentet er bygget på Luthers lille katekismes annen sang, som utlegger Fadervårs annen linje “Helliget vorde dit Navn”. Poenget

med helligholdelsen blir nettopp en diskusjon om forholdet mellom den transcendent Gud og Gud i verden. Skaperverket er mangelfullt, og egentlig også unødvendig. Om menneskene, den praktiske sfære for Gud, forsvinner, ja, da er Gud likevel hellig takket være de utallige engler som slår på cymbaler – “der henne” – altså i det hinsidige.

Er det rimelig å si at “der henne” bærer en metafysisk signatur? *Holbergordbog* underspiller kan hende den religiøse dimensjonen i “henne”. Man finner der to hovedbetydninger, hvorav den første er “angivende ophold på et sted der ligger i nærheten, ikke langt borte”. Betydning to er i en viss forstand motsatt: “langt borte; helt fjernet”. Det er imidlertid eksempelet på definisjon 2 som interesserer her: “Men nu har Fanden hende henne”. Det er fristende å peke på at betydningen av “henne” her ikke dreier seg om en avstand som kan måles i kilometer eller mil, men at noen befinner seg i en annen sfære, i det hinsidige. Det er denne dobbeltbetydning av geografisk sted og metafysisk sfære, av verdslig og religiøs betydning, som er mest interessant i forhold til Holbergs demonstrative bruk av begrepet i en komedie som *Den Stundesløse*. Det skal innrømmes at denne lesningen av skriverne med deres fjærpenner er så søkt at den neppe kunne lanseres uten Agambens maktkritiske kapittel “Angleology and Bureaucracy”, der byråkratiet tilskrives en kultisk, lovprisende rolle også i den moderne statsmaktens metafysiske struktur.

Demiurgen Pernille

En tidlig artikulasjon av bruddet mellom guddommelig orden og jordisk praksis som Agamben vektlegger, og som kan anes i Holbergs komedie, er gnostisismens modell med en tilbaketrukken fjern guddom, og en nærmere, demonisk demiurg som er ansvarlig for det som faktisk skjer i verden. Denne modellen kan den ivrige fortolker gjenfinne i selve intrigen, i Pernilles “machine”. Pernille er en lavere beveger som overtar autoriteten og den direkte bestyrelsen av verden, mens den egentlige guddom er langt borte. At Pernille ser en slik mulighet til demiurgisk intervensjon, artikuleres allerede i hennes åpningsmonolog: “Men Herren arbeider paa intet, det er intet og det blir til intet” (I,1). Dette er naturligvis dommen over den stundesløses meningsløse jag, men det er også en formulering som i en metafysisk sammenheng kunne bringe tankene til den negative mystikk der “intet” nettopp er et mulig uttrykk for den fjerne guddom som står helt fremmed overfor den hverdagslige praksis, der demiurgen ser sitt snitt til å bedra oss alle.

Pernille skaper kaos og bedrag, men denne løggen og forstillelsen er likevel i en viss forstand i overensstemmelse med den overordnede autoritet, med Vielgeschreis egentlige interesser. Pernilles kyniske plan spiller på

destruktive strenger: “thi Vrede og Forretninger ere Hiulene, som skal drive vor Machine” (I,9). I Pernilles maktovertagelse er det også et element av satanisk opprør, revolusjon og demoni:

Pernille.

Men om nu Himmelen falder ned! vil I kun lade mig raade, I har intet andet at bestille, end at efterleve mine Ordre. Jeg er Chef og I andre Subalterne, som ikke maa raisonnere. Men der kommer Herren tilbage. (II,9)

Pernille vokser seg til en miltonsk satan-skikkelse i Herrens fravær. Vielgeschrei har for øvrig selv erkjent at en ond ånd har tatt over hans hus:

Der maa være mange slags onde Aander til, nogle for at hindre Mennisker udi Guds frygt, andre at hindre dem i deres Forretning. Saadan en Aand maae i Dag regiere i mit Huus og har sat sig for just nu, jeg har mest at bestille, at kaste mig mest forhindrings Steene i vejen. Samme onde Aand har udvalgt denne forbandede Advocat at komme hid. (II,9)

Slik løser Vielgeschrei ondskapens problem i sin egen husholdning i denne lille teodise-parodi. Men om det er sataniske dimensjoner over Pernille, er hun ikke derfor Herrens likeverdige motstander. Dette opprøret er ikke reelt i den forstand at det vil styrte Vielgeschrei, det er innenfor en overordnet plan; det holder ham fjern – og dermed også skyldfri. Det er fordi Pernille har tatt på seg den skitne og nødvendige intrige, at Vielgeschrei til slutt kan stå med ren samvittighet overfor den forbannede bokholder:

Vielgeschr.

I maa stevne min Piige, og den Karl, som har smedet paa det Ægteskab; thi jeg kand gjøre min Eed paa, at det er mig u-afvidende. (III,5)

Det er i denne replikk tydelig hvordan stykket bearbeider og vil lappe over misforholdet mellom orden og praksis. Ondskapen og amoralen har kunnet gjøre sin nødvendige gjerning uten å besmitte Herren. Dermed har maktfordelingen mellom Pernille og Vielgeschrei i en viss forstand løst selve teodise-problemet, som Holberg selv stadig vender tilbake til – særlig i sine essays.

Modernitetskritikk?

Agambens forsynsdiskusjon kan også brukes til å kommentere et siste springende punkt i stykket: Er *Den Stundesløse* en modernitetskritikk? Ser vi her den nye tids praktiske menn, representert ved bokholderne, utfordre den etablerte orden, men til sist bli avvist ved at den etablerte overklasse (Leander) lover å lære seg italiensk bokholderi, slik Holberg senere ville

institusjonalisere det på Sorø akademi?⁵ Det er en fristende lesning, men bokholderen Erich Madsen hevder jo på den annen side: “Jeg er en gammeldags Mand og rætter mig efter den gamle Verden”. Denne påfallende replikk bryter med leserens forventning om et modernitetsperspektiv.

Handler altså Holbergs stykke likevel ikke om brytningen mot det moderne? Agambens utlegging er skrevet under innflytelse av, og i polemikk med Michel Foucault. Foucault siteres på at det i middelalderen var en grunnleggende enhet mellom (transcendent) makt og (praktisk) styring, “Sovereignty and government”, som strakk seg fra Gud til familiefaren (Agamben 2011, 111), men at denne enhet blir brutt i det moderne. Mot Foucaults tanke om at denne enheten mellom orden og praksis først blir brutt med naturvitenskaplige ideer på 1500-tallet, hevder Agamben at dette ikke er modernitetens brudd med middelalderen, men at bruddet er iboende og allerede lå i den teologiske tenkningen fra oldkirken, nedfelt i den tidlige treenighetens “økonomi”; “the Trinitarian oiconomia, which introduces a fracture between being and praxis in the deity himself”.

Skildrer stykket et vendepunkt i den historiske utvikling mot modernitet, eller et iboende sår som aldri helt kan heles? Her er man inne på spørsmål som ikke kan avgjøres i denne lille Holberg-studien, men likevel er det et poeng at Holberg forfatterskap på dette punkt nok passer bedre inn i Agambens kontinuitetsperspektiv, der sekulariseringen er mer tilsynelatende enn reell, og der man tar en kronologisk utviklingsmodell fram mot rasjonalitetens seier med en klype salt. Han står ikke i en overgang fra et trosparadigme til et paradigme av vitenskapelig rasjonalitet, men demonstrerer tvert imot at disse kategorier er vedvarende vevet inn i hverandre – i det menneskelige. Da er *Den Stundesløse* en satirisk forsynsallegori, eller også en harselas over maktens iboende mystikk som fremdeles like aktuell.

⁵ Jf. Hansen 1954, 28f. Holberg gjengir selv i detalj planene for det nye akademiet, blant annet “det til Commerciens brugelige Italienske Bogholderie” i *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat* (1749, 251).

Litteratur

- Agamben, Giorgio 2011 (2007), *The Kingdom and the Glory. For a Theological Genealogy of Economy and Government*, Stanford (*Homo Sacer* II, 2).
- Hansen, Max Kjær 1954, *Økonomen Holberg*, København.
- Holberg, Ludvig 1731, *Den Stundesløse* (<http://holbergsskrifter.dk>).
- Holberg, Ludvig 1742, *Den Jødiske Historie* (<http://holbergsskrifter.dk>).
- Holbergordbog*, <http://holbergsskrifter.dk>.
- Sejersted, Jørgen Magnus 2014, “Holberg og forsynet. Historiesyn, teologi og talemåter i Holbergs historieverk”, *Historikeren Holberg*, eds.: Jørgen Magnus Sejersted & Sebastian Olden-Jørgensen, Oslo, 267–291.
- Skovgaard-Petersen, Karen 2015, “Indledning til *Den Stundesløse*” (<http://holbergsskrifter.dk>).

